

³⁶ Мень А. Православное богослужение... — С. 52.

³⁷ Люцернов І. Об отношении христианского богослужения к иудейскому и языческому культу // Вольские Епархиальные Ведомости. — 1872. — № 23. — С. 900—903.

³⁸ Дамаскин (Христенсен), Иеромонах. Не от мира сего. Жизнь и учение О. Серафима Роуза. — М., 1995. — С. 883.

³⁹ Див. статтю М. Поповича // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 3. — С. 52.

The article touches upon the problem of the syncretism of pagan and Christian ritual symbols in the folk calendar. The interaction of the two outlooks in Ukrainian spiritual culture is analyzed. The main aspects in the transformational processes in the structure of calendar systems are emphasized. The retrospective view on the following problem is showed.

МОТИВИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ В КОНТЕКСТІ КОЗАЦЬКОЇ ТЕМАТИКИ ПОЕМ “ЯНУШ БЕНЯВСЬКИЙ” ТА “ДЕМ’ЯН, КНЯЗЬ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ” ЮЗЕФА БОГДАНА ЗАЛЕСЬКОГО

Василь Білоцерківський

“Козацькі” поеми Богдана Залеського виникали з двох основних джерел: 1) легенд, переказів та деяких історіографічних матеріалів доби польського панування в Україні; 2) народних дум і пісень на теми козацтва, з яких поет, окрім образів та ситуацій, запозичив художню інтонацію, метроритм, стилістичні засоби.

До найбільш ранніх поезій Б. Залеського належить лицарська поема “Януш Бенявський” (1822; друк. 1823¹), що повністю не збереглася. В авторській примітці читаємо: “Ідея цього рапсоду² взята з давніх українських дум і звичаїв”³. Далі — зміст втраченої (початкової) частини поеми: “Татари вступають в Україну під проводом Мурзи Бетсбути. Сум’яття. Коронний гетьман їде з панцирними гусарами та п’ятигорцями берегом Горині. Виговський, гетьман козаків, стоїть табором біля Чигирина. Бенявський зі своїм полком їде у степ на розвідку: ніч — недобре передчуття полковника Ворони́ча, брата і друга Бенявського — табірна варта чує якийсь тупіт...”⁴ Далі простежимо сюжет збереженого уривка безпосередньо за текстом. До табору запорожців повертається залитий кров’ю кінь мужнього лицаря Януша Бенявського, старости чигиринського:

Wpadł do taboru, zarzał radośnie,
Stanął, krwią bryzga, bokami rusza;
Ciszej, znów głośniej szmer w tłumie rośnie:
“Patrzcie no! patrzcie! To koń Janusza!”⁵

Козаки розуміють, що їх товариш загинув, і вирішують помститися татарам:

“Syn Czehryńskiego poległ starosty!
Poległ nasz chrobry Janusz Bieniawski!”...
“Zginął Bieniawski! Pędźmy co rychło,
Tatarzy blisko, pomścijmy zdradę”⁶

Перетинають річку Тясмин і після нічного спочинку вранці наздоганяють ворогів:

Błysły z chorągwi srebrne dwurożce,
Mignęły w trawy, jak lis z kryjówki,
Lotem sokoła tuż Zaporozce...⁷

В сонячному світлі точиться запекла битва:

Lata blask w stepie słońca ze stałą,
Tu i tam świszczą kul, strzał pociski,
Wraz prężą łuki, wraz z rusznic pałą,
Kłębi dym, w dymie i huk i błyski⁸.

Татари втікають від переможних козаків, яким, зрештою, вдається їх наздогнати:

Pierzchnął Tatarzyn na wszystkie strony,
Nasi za nimi gonią i siekają;
Teraz się krwawe wszczęły ugony,
Słychać szczeł szabel, włóczeń daleko⁹.

Моторошна картина бойовища проймає серце всеохоплюючим боєм:

...Płacze natura marnie poległych,
Płacze walczących ze śmiercią dzieci.
Co za rozliczne cierpień obrazy,
Ten drżącą ręką rwie pocisk z łona;
Ten ziemią koi bolesne razy,
Ach! czyż ból tylko ziemia pokona!¹⁰

Козаки повертаються з відбитим у татар тілом Бенявського, якого мають якнайшвидше поховати і згуртувати сили, бо вороги, певно, не забаряться з нападом:

“Czas nagli, zmarłym trzeba pogrzebu,
Trzeba Janusza uczcić mogiłą.
Potem się musim złączyć z taborem,
Wezwać pobliskich pułków pomocy,
Bo dziś Tatarzy pewno wieczorem
Albo najdalej przybędą w nocy”¹¹.

Поховавши товариша й насипавши високу могилу, запорожці співають поховальну пісню, в якій оспівується велич лицарського подвигу:

“Tego pamięć wiecznie droga,
Kto od strzały ginie wroga;
Kupi śmiercią za krew, blizny
Łaskę nieba, żal ojczyzny...
...Będą śpiewać twoje czyny,
W naszej ziemi nasze syny...”¹²

Насамкінець автор стверджує, що пам’ять про героїв назавжди залишиться в серцях людей:

Na polach zwycięstw pługi ciągną woły,
I oracz smutno stare śpiewa czasy.
Wszystko minęło, lecz stoją mogiły,
Skon mężnych w dumach nie przestaje
słynać...¹³

Безумовно, поема має неабиякі художні якості. В ній — ані класичних закріплених форм, ані сльозливої сентиментальності, що характеризували попередні (“Покарання”, “Нещаслива родина”) й деякі наступні (“Фіалка”, “До гітари”) твори Залеського. Поема “Януш Бенявський” сповнена життєвої сили, бадьорого настрою, динаміки та яскравих описів природи. Поет обрав нестандартний еkleктичний шлях: ліро-епічну канву вимережив подіями напівлегендарної козацької історії. У поемі народжується тип козака, який надалі у поезії Залеського буде неодноразово відтворений в основних рисах: хоробрість, безстрашний бойовий запал і водночас душевна меланхолія, пригашена миттєвою удаваною веселістю. Однак твір має низку хиб, які важко оминати увагою. У поемі на 72 строфи замало сюжетного розвитку, багато невиправданих повторів, а зміст схематичний, поверховий, без проникнення у глибину психологічних, історичних та етичних мотивів. Тому твір хоч і справляє враження позитивне, але досить поверхове, розважальне.

Зміст поеми взято з українського фольклору. Ще М. Грабовський зауважив зв’язок “Януша Бенявського” з думою про Федора Безродного, надрукованою у збірці “Опыт собрания старинных малороссийских песней” А. Цертелева, а потім у виданні “Украинские народные песни” М. Максимовича¹⁴. Справді, бачимо схожість елементів в описі поховання козака.

У Залеського:

I wnet szablami ziemię zaryli¹⁵.

В думі:

Тоді козаки саблями суходіл копали...¹⁶

У Залеського:

Wraz kołat kotłów, twardych surm grzmoty,
Siedmiopiędziowych piszczałek¹⁷ świsty...¹⁸

У думі:

В семип’ядні пищалі гремали,
У суремки жалобно вигваляли...¹⁹

Однак за змістом у цілому “Януш Бенявський” виявився ближчим до думи про Івана Коновченка, в якій полковник Хвилоненко збирає військо на бій з татарами. Після битви — бенкет. Молодий козак І. Коновченко, захмелівши, поїхав шукати нової зустрічі з ворогом і в герці загинув. Його кінь сам повертається до табору:

То добрий кінь до табору прибігає,
По куреням гуляє,
Острими копитами землю копає²⁰.

Козаки впізнають товаришевого коня, наздоганяють татар, розбивають їх і врочисто ховають Коновченка. Опис поховання нагадує думу про Федора Безродного і, аналогічно, похорон Януша Бенявського:

Шаблями, наділками суходол копали...
В семип’ядні пищалі гремали,
У суремки жалобно вигравали,
Славу козацьку вихваляли²¹.

Рядки “славу козацьку вихваляли” і “слава не вмере не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже”²² розширені в Залеського до цілого поховального гімну козацькій славі обсягом у 7 строф — від слів “Tego pamięć wiecznie droga” до “Nasz guscerzu, pokój w grobie!”²³

Залеський значно детальніше, аніж українська дума, змальовує повернення коня до табору²⁴; поет аж у тридцяти строфах описав похід козаків і битву з татарами, а в думі цей епі-

зод вміщений у кілька рядків²⁵... Боротьба Беньявського з бусурманами характеризується побіжно і стисло, а бій Коновченка з ворогами представлений розлого і рельєфно²⁶.

Близька спорідненість поеми з думою про І. Коновченка свідчить, що поет користувався нею, а також думою про Федора Безродного та, частково, за висновком Р. Кирчева і М. Грабовського, думою про втечу трьох братів з Азова, використовуючи їх як історичне та художнє джерело²⁷.

Створивши “Януша Беньявського”, “думки” Мазепа й Косинського, а потім “Чайки” та інші “козацькі” поезії, Залеський узявся написати велику поему, в якій хотів воскресити образи давніх степових лицарів, прославити їх для майбутніх поколінь. Так з’явилася поема “Дем’ян, князь Вишневецький” (“Damian książę Wiśniowiecki”). Рід Вишневецьких посідав важливе місце в історії України, що відбилося в народних піснях, думках і легендах, яких поет наслухався ще малим хлопцем, коли:

...ponad Ukrainą
Wskróś okolicą jarzącą się siną,
Boże śpiewaki ciągną w różne strony,
Aż echo klaszcze, taki gwar zmacony²⁸.

З того часу пригадався йому “з-поміж інших один смутний переказ про Вишневецького, оповитий думами, який гармоніював з руїнами замку і тією ж самою місцевістю; він більше від інших залишився в моїй пам’яті. Згодом я забув про нього, але перші враження, так живо змішуючись з усіма пізнішими почуттями, довго самопас визрівали, формувалися, аж мало по малу вся картина вималювалася в моїй уяві — при писанні ясно і виразно, як постать торбаніста і місце, так пригадалися мені деякі вірші й колорит старої легенди”²⁹. Але небагато з переказів увійшло до поеми, бо Залеський заповнював сюжет витвором власної фантазії, лише беручи за основу історичні постаті й події.

Поема “Дем’ян, князь Вишневецький” не була закінчена, тільки дві її частини вийшли друком, а це — лише незначна частка запланованого обсягу. А що поет не зупинився на двох відомих нам частинах, що він майже завершив поему, пересвідчуємося з його листа до М. Грабовського (від 30.03.1825): “Я повернувся до рапсодів. Закінчую досить довгий [рапсод] про Д. В.”³⁰. Коли поет і не написав усієї поеми, то

певно небагато залишилось до кінця. Де ж поділася решта, якщо дві збережені пісні твору не надто розлогі й змістовні? Оскільки в архіві Залеського їх не виявлено, припускаємо, що “Дем’яна” спіткала доля поем “Сірко”, “Косинський” та ряду інших поезій, які були знищені автором. Дві пісні “Дем’яна” збереглися завдяки тому, що були відразу надруковані у “Дзєніку Варшавському” (червень 1826 року).

У поемі Дем’ян Вишневецький постає в радісну мить, бо невдовзі має одружитися у своєму родовому замку. Як могутній магнат, він справляє гучне весілля: зранку грає музика, юрби людей бенкетують, підносячи келихи за здоров’я князя. Однак його душу гнітить якась турбота. Автор змальовує стан молодого Дем’яна, оповитого смутком, через загальновідому пісню “У сусіда хата біла” у власній інтерпретації³¹:

U sąsiada ładna żona,
Dzieci, pokój u sąsiada,
Rodzi niwa niestłoczona.
Mnie jednemu wiecznie biada!
U mnie żony, ani dzieci,
Ni pokoju rok już trzeci³².

Порівняймо її з оригінальним варіантом:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
Нема щастя, ані жінки³³.

Бачимо, що Залеський розширив строфу порівняно з оригіналом, додав образи миру (pokój), дітей, ниви, біди, водночас оминув образ білої хати — важливого елемента традиційного українського побуту, ознаки доглянутої оселі, — очевидно тому, що герой мав свою “хату” — хоча й пошарпаний, але родовий замок.

Так починається внутрішній монолог Вишневецького. Далі Дем’ян згадує, що як помер дід, він не знав ані хвилини спочинку, стережучи кордони володінь від татарської орди. Потім герой, не без гумору, говорить про жалюгідний стан свого замку:

Opuszczony dom się wali,
Po komnatach wiatr dmie głuchy —
Gdzie ojcowie ucztowali,
Bóg wie czyje błędzą duchy...
Mnie to bawi, że w mym dworze,
Przez dach, szpary, świecą zorze³⁴.

Бачимо в Дем'янові безстрашну натуру, звичну до праці, якою для магната була війна з ворогами:

Wtedy z Krymu więźni wiodę,
Sto wielbłądów z państw Mohyły,
Z Tyflis branki hoże, młode,
By nam przędy i nuciły...³⁵

Одягнувшись у святкове вбрання, виславши свій почет “z hukiem, zgiełkiem i parada prost na Kapiów”³⁶, князь дає погуляти надвірній дружині, а сам вирушає в дорогу. На всій оповіді, на змальованих образах коня, сокола і хорта відбивається печать душевного смутку Вишневецького:

Smutny jeździec patrzy wokół,
Smutno strzyże koń uszyma,
Na ramieniu smutny sokół,
Do krakania się naduma —
I chart smutny tuż na smyczu
To się ciągnie, to skowuczy³⁷.

По дорозі на кургані князь помітив силует віщуна, старого запорізького співака Наума. В нього бліде, висохле обличчя, біліє довга борода до пояса, зажурений погляд:

...Twarz stuletnia, wyschła, śniada,
Broda bieli pół torbana,
Coś sępnego tak w źrenicy,
Jak mig w nocy błyskawicy³⁸.

Старий “прагне смерті, як дощу кані”, бо вже спочивають у могилах “дум і предків побратими”³⁹. Цей літній чоловік віщим духом бачить майбутнє князя. Згадавши минуле, він “глухо бринчить на торбані”⁴⁰, лише видно як блищать його очі. Старий вказує на ошаліле птаство (“motłoch rozbestwiony”) довкола, яке є недобрим знаменом. З’являється цілий ряд природних попереджень князеві перед бідою:

Czemuż zachyd wciąż się krwawi?
Czemu w stepie poświst dziki,
Popłoch szpakuw, wrzask żurawi,
I huczące w noc puszczyki?
Ten wie tylko, kto półwieka
Wciąż z nich odgadł los człowieka⁴¹.

Оскільки Наум віщував смерть ще дідові князя, знаменитому Дмитру Байді-Вишневецькому, коли той хотів іти на Валахію (Молдову), то він просить молодого Дем’яна, щоб відклав весілля і очолив боротьбу з ворогами:

Tobie naród zda buławę,
Odłóż, odłóż więc wesele...⁴²

Однак князь не слухає поради і на саму згадку про відкладення шлюбу покидає лірника. З-за горизонту виїжджає весільний почет. Закінчується поема всезагальним гулянням:

Dmą w piszczalki, w kotły biją,
I śpiewają i miód piją⁴³.

Що ж мало бути далі за змістом? Напевно, шлюб із молодією Боженною і кара Дем’янові за непослух столітнього віщуна. Водночас фрагмент поеми дає досить чітку характеристику князя, лірника і панського двору. Чи можна уявити пана з панів, яким був Вишневецький, іншим, аніж описаний тут: гостинний, ясніє величчю, якнайпишніше збирається на зустріч із нареченою. Наум, лірник-віщун, — теж рельєфно відтворений легендарний образ давнього козака, змальований поетом під впливом народних легенд, “фактично започаткував надзвичайно цікаву і своєрідну в польському красному письменстві та мистецтві галерею образів Вернигори”⁴⁴ — співця українсько-польського братерства.

Згодом про цю поезію писав М. Грабовський. Зауважимо, що це сталося після розриву давніх дружніх стосунків із Богданом Залеським, який “народився з чутливим, сердечним, співучим талантом Карпінського, хоча почуття сьогоднішнього поета [тобто Залеського] набрало нової глибини, а його уява — окрилена думами й легендами рідної України. Залеський у своєму роді лірично-історичної поезії є досконалий, незрівнянний”⁴⁵.

У “козацьких” поемах польського Бояна своєрідно переплелися історія та міфологія, авторський стиль з фольклорною традицією. Народні пісні, думи, легенди стали живим імпульсом творчої фантазії поета, дали йому основу для побудови власної інтерпретації образів та сюжетів минулого.

¹ Pamiętnik Warszawski. — 1823. — Т. 4. — S. 161–167.

² Рапсод (пол. “rapsod”) — епічний віршований твір.

³ Zaleski B. Poezje. — Lwów, 1838. — S. 63

⁴ Ibid.

⁵ Zaleski B. Wybór poezyj. — Kraków, 1925. — S. 68.

⁶ Ibid. — S. 68–69.

⁷ Ibid. — S. 71.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. — S. 72.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid. — S. 73–74.

¹² Ibid. — S. 76.

¹³ Ibid. — S. 77.

¹⁴ Grabowski M. Literatura i krytyka. — Wilno, 1837. — Т. 2. — S. 109–110.

¹⁵ Wybór poezyj. — S. 75.

¹⁶ Цертелев Н. Опыт собрания старинных малороссийских песней. — С.Пб., 1819. — С. 50.

¹⁷ Варто зазначити, що поет хибно переклав слово “пищаль”, яке означало не сопілку (“пищалку”), а вогнепальну зброю, різновид важкої рушниці.

¹⁸ Wybór poezyj. — S. 76.

¹⁹ Цертелев Н. Зазнач. праця.

²⁰ Ibid. — С. 34–35.

²¹ Ibid. — С. 35.

²² Ibid. — С. 36.

²³ Wybór poezyj. — S. 76–77.

²⁴ Пор.: Ibid. — S. 68.; Цертелев Н. Зазнач. праця. — С. 34–35.

²⁵ Пор.: Wybór poezyj. — S. 69–73.; Цертелев Н. Зазнач. праця. — С. 35.

²⁶ Пор.: Wybór poezyj. — S. 73; Цертелев Н. Зазнач. праця. — С. 34.

²⁷ Grabowski M. Ibid.; Курчів Р. Український фольклор у польській літературі. — К., 1971. — С. 122–123.

²⁸ Wybór poezyj. — S. 184.

²⁹ Zaleski J. Pisma. — Т. 2. — S. 56.

³⁰ Zaleski J. Korespondencja. — Т. 1. — S. 11.

³¹ З приводу цього фольклорного наслідування Залеський сперечався з поетом С. Вітвіцьким, у листі від 20.12.1828 року він пише: “До речі ти закидав мені, що я не признався в “Дем’яні”, що строфка “U sąsiada ładna żona” взята з народної пісні, то це інше, мій Стефане. Для мене, як наступника українських звичаїв та історії, народні пісні є природною спадщиною, особливо, якщо вони не надруковані” [Korespondencja. — Т. 1. — S. 31].

³² Wybór poezyj. — S. 96–97.

³³ Коципінський А. Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії. — К., 1885. — С. 138.

³⁴ Wybór poezyj. — S. 97.

³⁵ Ibid. — S. 98.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid. — S. 99.

³⁸ Ibid. — S. 102.

³⁹ Ibid. — S. 103.

⁴⁰ Ibid. — S. 104.

⁴¹ Ibid. — S. 106.

⁴² Ibid. — S. 107.

⁴³ Ibid. — S. 109. Тут чуємо відголосок народної пісні: пор. з прим. 16, 17.

⁴⁴ Курчів Р. Зазнач. праця. — С. 131.

⁴⁵ Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej // Tygodnik Petersburski. — 1839. — S. 205.

The article is devoted to the so-called “Cossack” poems “Janusz Bieniawski” and “Damian Książę Wiśniowiecki” of the Polish romantic poet Jozef Bohdan Zaleski. In particular folklore motifs of the poems are analysed in the research.

ПРОФЕСОР ЛІДІЯ ДУНАЄВСЬКА ТА ФОЛЬКЛОРИСТИКА У КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Леонід ШУРКО

Фольклористична школа в Київському університеті фактично заснована основоположником української фольклористики, збирачем і дослідником української народної творчості, видавцем перших збірок українських народних пісень та народної обрядовості Михайлом Олександровичем Максимовичем — першим ректором університету Святого Володимира. Саме його науковий авторитет, збірки “Малорусские народные песни”, “Дни и месяцы украинского селянина” тощо не лише принесли йому європейське визнання, а й спонукали університетське студентство до активних пошуків та пропаганди творів фольклору, історичного епосу, пов’язаного із найяскравішими сторін-

ками національного визволення, створення у ХІХ ст. українських шкіл для молоді та старшого загалу, а пізніше — об’єднатися під егідою П. Чубинського у Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Започаткований М. Максимовичем науково-пошуковий пропагандистський та науково-теоретичний рух у галузі фольклористики, етнології та народознавства у стінах Київського університету розвивався майже безперервно, хоч постійно переслідувався імперсько-шовіністичними силами. Наприклад, у 40-х рр. членам Кирило-Мефодіївського братства — О. Марковичу, П. Кулішу, М. Костомарову та іншим в одному із пунктів звинувачення за політичну діяльність “припи-